

Matjaž Tribušon

Jera Ivanc **O SPRAVI ALI »KAJ ČE BI KDO UGRABIL MENELAJA«**

Ob trku treh nalog v pretekli jeseni – prevajanje Evripidove *Elektre*, priprava na dramatizacijo Homerjeve *Odiseje* in prošnja iz MGL za krajšo predstavitev Ajshilove *Oresteje* na uvodni vaji uprizoritve *Ta nesrečni rod* – je nastal poskus povsem osebne in zato nujno pomanjkljive interpretacije Evripidove tragedije, ki je povzet v nadaljevanju, ki ga v skrajšani in prirejeni obliki objavljam na tem mestu. Torej. Ko so se Homer, Ajshil in Evripid med hlastanjem po spoznanju stopili v nejasno, težko gmoto iz preteklosti, ki mi je sedla na prsi, hkrati pa so me preganjali najrazličnejši drugi duhovi – od gibanja *#MeToo* in sklepa senata Filozofske fakultete o nevtralni rabi slovničnih spolov do uvidov Alenke Zupančič, Tomaža Mastnaka, Mace Jogan, Saša Dolenca, Svetlane Slapšak, Roka Svetliča, Cvetke Tóth, Rastka Močnika in številnih drugih premišljevalk in premišljevalcev človeka –, je nastal nekakšen kaj-bi-če-bi zapis o spravi. O spravi. Beseda je izgubila vsakršno vsebino, samo še prazna škatla je, s katero drug drugega tolčemo po glavi, da votlo doni, in izogibala sem se je. Potem pa jo je na uvodni vaji uporabila režiserka Ivana Djilas. »V zadnjem delu bomo morali odgovoriti na vprašanje, ali je sprava mogoča. Sprava med, z ...,« je naštevala. V tistem trenutku sem doumela, da je vse, kar sem, in vse, kar počnem, usmerjeno k spravi – med preteklostjo in sedanostjo, med grščino in slovenščino, med literaturo in gledališčem, med teorijo in prakso, med domom in državo, med družino in družbo, med žensko in moškim, med človekom in naravo, med razumom in čustvi, med sabo in svetom – in da zato nikakor ne smem dopustiti, da mi besedo kdo vzame.

***

Najstarejši ohranjeni pisni vir o zadnjem dejanju prekletstva Atridov je Homerjeva *Odiseja*. Elektra ni omenjena, Klitajmestrina vloga pri umoru in njena smrt pa bolj ali manj nejasno, poudarjena je vloga Ajgista.

O Agamemnonovem žrtvovanju Ifigenije *Odiseja* molči, Klitajmestrin motiv za sodelovanje pri zločinu je »prešuštna sla«. Fragment iz Stezihorovega lirskega epa z naslovom *Oresteja* (7./6. stol.) z opisom Klitajmestrinih zloveških sanj o Agamemnonovem maščevanju priča o njeni aktivnejši vlogi, do 5. stoletja, ko so nastale Ajshilova, Sofoklejeva in Evripidova dramska obdelava istega dogodka, pa je že vzpostavljena kot enakovredna sosterilka pri moževem umoru, celo kot grožnja sinovemu življenju.

Ajshilova *Oresteja* je bila prvič uprizorjena na velikih dionizijah leta 458 pr. n. št., podatkov o uprizoritvah Sofoklejeve in Evripidove *Elektre* nimamo, najverjetneje sta bili uprizorjeni okoli leta 413 pr. n. št. Argumenti za prvenstvo Sofoklejeve, ki temeljijo na razvoju Elektrinega lika, so za odtenek prepričljivejši: Elektra se iz stranske, pasivne vloge pomočnice, ki jo ima pri Ajshilu, pri Evripidu razvije v glavno vlogo, v aktivno snovalko maščevanja, ki do skrajnih meja spodobnosti poganja dramsko dejanje. Nekje vmes je Sofoklejeva Elektra, ki je sicer glasno in burno stopila iz bratove in Ajshilove sence naravnost v središče, a je zaradi omejitev svojega spola kljub prevzemu moških vrednot in junaškega besednjaka, zlasti sklicevanja na čast in pravico, v dejanjih bolj ali manj pasivna.¹

Rojstvo demokracije

Ajshilovo *Orestejo*, ki jo je zamesil iz »drobtin s Homerjeve mize« – kot je menda trdil za svoje tragedije, nič manj pa to ne velja za Sofoklejeve in Evripidove –, tradicionalno beremo kot zaključek prehoda iz *oikos*-centrične homerske, kretske-mikenske družbe, v *polis*-centrično helensko družbo 5. stoletja, zlasti klasičnih Aten, ko se izvodi kaznovanja oziroma zadoščanja pravici (*dike*) prenesejo iz zasebnega, iz *oikos*, v javno, v *polis*; ljudska sodišča, kot jih je nekaj let pred nastankom *Oresteje* z demokratičnimi reformami uvedel Efialt, predstavljajo eno od temeljnih institucij demokratičnih Aten. V podporo tem reformam je Ajshil v *Oresteji* prikazal nesmiselnost zasebnega maščevanja arhaične družbe v primerjavi s kazenskim pravom atenske demokracije; za kar je potreboval zaostritev, soočenje starega sistema s samim sabo. Da do takega soočenja lahko pride, je potreben prenos fokusa z Ajgista na Klitajmestro – tradicija pred Ajshilom ga je deloma že opravila – ter vzpostavitev s tem povezane prve, najusodnejše, destabilizacije *oikos* v prid *polis*: Agamemnonovo žrtvovanje Ifigenije, dogodek, ki ga Homer ne pozna. Sledi drugi korak: mati maščuje smrt hčere. Tudi tretji korak je jasen: če naj sin maščuje očeta, mora ubiti mater. To stori in temu sledi naslednji korak: maščevanje matere.

Smo torej pred ključnim trenutkom, v katerem bo maščevalec, hkrati žrtev in rabelj, soočen sam s sabo.² Če bo še naprej sledil pravilom, kot je na primer »zob za zob«, ki jim je sledil dotlej, se bo večni krog zasebnih maščevanj

naposled odvrtil – v njegovi smrti, sistem se bo samouničil. Samovoljna smrt posameznika za skupnost bi bila nadvse častno dejanje, Orest bi se lahko zgledoval po Ifigeniji, Makariji, Menojkeju ali Erehtejevi hčeri. Ampak Ajshil paradoks starega sistema razreši z novim sistemom, z demokratičnim ljudskim sodiščem. V zadnjem delu *Oresteje*, v *Evmenidah*, smo namreč priča sodnemu procesu: obtoženi je Orest, tožnice so Erinije, zagovornik Apolon, sodniki atenski državljani, predsednica sodišča pa Atena. Pomislimo. Orestovo priznanje krivde bi bilo smiselno pravno dejanje starega sistema, prisoditev katere od milejših kazni, ki so jih dosojala Efialtova ljudska sodišča – zapor, izgnanstvo, globa –, pa smiselno pravno dejanje novega. Tako bi bil homerski, predmoderni volk sit in atenska demokracija cela; temu se najbolj približa Evripid, saj se storilca za umor matere pokesata, iz Kastorjevih besed v sklepnem dejanju pa razberemo napoved izgnanstva za oba. A potek in izid sodnega procesa v *Evmenidah* sta daleč od sprave. Sodniki namreč ne odločajo o krivdi, kajti Orest dejanja niti ne zanika niti se zanj ne pokesa, temveč o pravičnosti – če obramba dokaže, da je bil umor pravičen, bo obtoženec oproščen. In ključni argument obrambe?

Tako imenovana mati ne rodi,

temveč samo redi vsajeno kal.

Rodi ploditelj, ona brst gosti³

600

in ga ohrani, če ga ne uniči

kak bog. Imam dokaz za to, kar pravim:

oče lahko brez matere rodi.

Hči Zeusa je Olimpijca za pričo:

v temi trebuha ni bila vzrejena –

tak brst ne vzraste niti iz boginje.

Odločilni glas prispeva Atena:

Svoj kamenček pristavim za Oresta.

Matere nimam, ki bi me rodila,

vse, kar je moškega, mi je po volji,

razen možitve. Vsa sem od očeta.

Če ženska hišnega gospoda

ubije, njena smrt ne šteje.

740

Obtoženec je oproščen, krivdo, ki je obvisela nekje v zraku, pa prevzame Apolon.

Trenutek. Ker je v neki bajki neka omožatena boginja skočila iz glave nekemu – pardon, *taglavnemu* – bogu, je ženska manj vredna od moškega in njena smrt ne šteje?

¹ Za izčrpno interpretacijo Sofoklejeve *Elektre* in za pregled argumentov, tudi drugačnih od navedenih, glej Gantarjevo spremno besedo k njegovemu prevodu tragedije (založba Obzorja, 1985).

² Zlasti v Evripidovem *Orestu* maščevalec/preganjalec in žrtev nista več ločena: Erinije so zgolj Orestov privid, projekcija njegove vesti – nihče drug jih ne vidi (kot denimo Dioskura na koncu *Elektre*) –, ne več utelešene boginje kot v Ajshilovih *Evmenidah*.

³ »Zelo razširjeno prepričanje, tudi pri Aristotelu, *De generatione animalium*, 763b 31 in nasl.« Opomba in prevod Marko Marinčič, 2008, 144.

Je res potrebno tako grobo izničenje žensk? Pač, atenska *demokratia* ni demokracija in atenska *isonomia* ne pomeni enakih zakonov in pravic za vse; kako prav ima Evripidova Klitajmestra, ko v *Elektri* vzdikne, da so ženske neumne, ker mislijo, da bodo za enake prekrške deležne enake obravnave kot moški (v. 1035 in nasl.).

Grška družbena zavest, najlaže govorimo zlasti o atenski, se je oblikovala iz nasprotja do *drugega*: iz dihotomije med Grki in Negrki, barbari, zlasti v perzijskih vojnah; iz dihotomije med Atenci in Špartanci zlasti v peloponeških vojnah; in iz notranjih družbenih trenj med aristokracijo in plebsom, ki pa so v demokratičnih procesih na prelomu 6. in 5. stoletja doživeli pomiritev. Ampak ne brez žrtev. Sistem je moral *drugega*, ki ga je v navidezni demokratizaciji izgubil, nadomestiti z novim: s sužnjem, zlasti pa z žensko. Zato iz globin tragedij o Orestu morda ne odmevajo toliko miti o prehodu iz matriarhata v patriarhat, kolikor v njih odsevajo nedemokratični družbeni procesi izključevanja žensk, torej prehod iz spolno bolj enakopravne v manj enakopravno družbo. Hkrati z vzpostavljanjem atenske demokracije je torej potekala radikalizacija patriarhata.

Evripid

Vprašanje iz naslova tega razmišljanja postavi v svojem zagovoru Evripidova Klitajmestra Elektri in se v celoti glasi takole:

*Kaj če bi kdo ugrabil Menelaja,
jaz pa bi, da rešim svaka, ubila* 1042
*Oresta? Le kako bi to sprejel
tvoj oče?*

Na prvi pogled je morda videti, da nas Evripid, ta večni dvomljivec, ki vse obrne v svoje nasprotje, izziva s kozmičnim, za atensko občinstvo povsem nedoumljivim obratom. A v tem obratu ni nič kozmičnega. Če miselni poskus menjave speljemo do konca, namreč ugotovimo, da se menjajo le posamezniki, sistem pa ostane. Še slabše – za Elektro ni oprostilne sodbe, preostane ji le samomor. Da bi se kaj spremenilo, moramo zaključiti že pri prvem delu vprašanja: »Kaj če bi kdo ugrabil Menelaja?«

Če Klitajmestra ne bi žrtvovala Oresta oziroma Agamemnon ne Ifigenije, bi bila v temelje demokracije morda vpisana kritična razprava o smiselnosti nekega početja, ne pa razprava o večvrednosti nekega spola. To bi bilo res imenitno. A sistem, ki temelji na tekmovalnosti, na nasilju, na zmagi s porazom nasprotnika in na izkoriščanju – recimo mu patriarhat, ne glede na to, kateri družbeni skupini koristi –, to umetno delitev družbe na večvredno in manjvredno področje, pri čemer dejavnosti v slednjem pripadejo *drugemu*, potrebuje. Kako kratkovidno.⁴

⁴ Čas, ki ga namenim (svojim) otrokom, je za *polis*, *oikos* in *genos* enako dobro ali celo boljše naložen kot čas, ki ga namenim pisanju opomb pod črto, ki jih nihče ne bere, in prevajanju mizoginih replik, ob katerih se vsi zabavajo.

Če je potemtakem izvirni greh v delitvi družbe na *polis* in *oikos* ter v vrednotenju prvega nad drugim, potem je to, kar moramo kot družba storiti, sila preprosto: odpravimo delitev. Ne menjajmo Agamemnona s Klitajmestro, menjajmo sistem. Prisluhnimo zahtevam sodobnega feminizma po ponovnem vrednotenju *oikos*-dela in *oikos*-poklicev ne glede na to, kdo to delo opravlja, predvsem pa v temelje novega sistema vgradimo kritično misel.

Ja, sprava je mogoča. Ne vem sicer, kako bi se v utopičnem svetu brez sovražnikov, brez tekmovalnosti, brez manjvrednih *drugih*, v katerem zmaga enega ni nujno poraz drugega, v katerem smo lahko zmagovalci vsi, posamezniki in skupnost, *oikos*, *polis* in *genos*, razvijala atiška tragedija ali, nenazadnje, evropsko gledališče, ki ga še vedno ne znamo misliti brez konflikta. Vem le, da mi je ljubša mati sprava kot oče boj.

Zato Evripidovo *Elektro* in vso antično zapuščino berem kot poziv človeštvu, naj v duhu atiškega pesništva stare drobtine zamesi v nov kruh, v duhu kritične misli razsvetljenskega humanizma pa preseže vsakršne dihotomije ter sestavi novo družbeno pogodbo. Sicer bomo kot Tantalovi potomci požrli lastno prihodnost.

Lea Cok, Jette Ostan Vejrup, Nina Rakovec